

Nardymas giliai, arba plaukimas laisvuoju stiliumi

Deep Diving or Swimming Freestyle

RITA TŪTLYTĖ

Nepriklausoma tyrėja

rita.tutlyte@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-2903-2647>

Rimantas Kmita (sud.) 2024. *Virsmo link. Vėlyvojo sovietmečio literatūros socialumas ir estetiinė raiška*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 455 p., ISBN 978-609-425-397-3.

Straipsnių rinkinys *Virsmo link. Vėlyvojo sovietmečio literatūros socialumas ir estetiinė raiška* (LLTI, 2024) yra prieš kelerius metus pasirodžiusių autorių grupės tyrimų (*Nevienareikšmės situacijos. Pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką*, LLTI, 2015; *Sovietmečio lietuvių literatūra. Reiškiniai ir sąvokos*, LLTL, 2019) tęsinys. Po pirmųjų knygų šios tikėjaisi vientisesnės, bet pasirinktas rašymo būdas išpildo kitokį nuoseklumą – ištikimybę fragmento „poetikai“, kuri savitai pasiteisina. Monografija sukuria dviprasmią vaizdą: viena vertus, tik pradėjus skaityti, galima pajusti paskirų straipsnių „būtį“; kita vertus, atidžiai perskaičius tekstų visumą, ryškėja įspūdingas, konceptualus žvilgsnis į epochą, apimančią tolimiausias kraštines, keisčiausias įtampas, netikėtas perspektyvas (įvairios kartos, centrai ir periferijos, pripažintieji ir autsaideriai, atokios ir maištingos laikysenos). Knygos efektas kyla iš visuminio – iki pačių pakraščių – reiškinio žinojimo. Kiekvienas straipsnis, savitos žiūros ir savito stiliaus, stebina dalyko

Received: 29/04/2025 **Accepted:** 07/05/2025

Copyright © 2025 Rita Tūtlytė. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

išmanymu, įdomaus požiūrio pasirinkimu, faktų interpretavimu, sukuria intrigą kaip gerame romane ir teikia džiaugsmą skaityti. Tik riktas, pokštas ar apsisprendimas? – knygos pavadinime iškritęs žodis „lietuvių“; straipsnių antraštėse jo gali ir nebūti, bet knygos pavadinime jis reikalingas.

Monografijos skirstymas į tris skyrius (tendencijos, alternatyvos, lūžis) yra ryškus ir konceptualus šio mokslinio tyrimo matmuo, jis skaitantiejiems suteikia galimybę konstruktyviai suvokti sudėtingą procesą, netgi sugalvoti kitų, alternatyvių perspektyvų, pildyti jį kitais vardais. Gaila, kad ši puikiai apgalvota struktūra liko neaprašyta. Monografijos sudarytojai pagarbiai pasitiki skaitytojų kvalifikacijomis, bet viena kita „Įvado“ nuoroda, savirefleksyvi mintis apie knygos koncepciją ir sąrangą būtų pravartus vedlys ilgoje skaitymo kelionėje. Užvertus monografiją ateina mintis, kad atskiru literatūrologo straipsniu neaptarta šio laikotarpio oficialinė literatūra, – labiau stebimi jai besipriešinantys judesiai: tendencijos, alternatyvos, lūžis; kita vertus, oficialinės kultūros foną įmanu justti, – nuo jo nuolat atsispiriama, parodoma, iš kokių gniaužtų teko laisvintis.

Istorikas Valdemaras Klumbys studiją primenančioje publikacijoje pristato penkiasdešimt metų trukusios sovietinės epochos panoramą, aprašo kiekvienos kartos santykį su valstybe, tautiškuumu, Ezopo kalba. Schema savaip įdomi, bet perdėm generalizuojanti, nepaliekanti vietos niuansui. Kažin, ar pamatuotas teiginys, kad

7-ojo ir 8-ojo dešimtmečių sandūra atrodo esanti riba, po kurios pokyčiai „iš viršaus“ darė vis mažesnę įtaką visuomenei, palyginti su sunkiau įžvelgiamais pokyčiais „iš apačios“, nes santvarka stabarėjo kartu su ideologija, darėsi nebe tokia lanksti, o visuomenė ir žmonės gyveno vis labiau šalia santvarkos. [...] Nebe ideologija naudojo žmones santvarkos reikmėms, o žmonės naudojo ideologiją savo interesams (p. 35).

Teiginys entuziastingai vienpusis, supaprastinantis reiškinių; tyrėjas kuria regimybę, tarsi santvarka pokariu buvo lanksti, o paskui stabarėjo; tarsi to laiko visuomenė gyveno „šalia santvarkos“ (o pokario partizanai – ne?). Teiginiu apie 9-ąjį dešimtmetį („Dauguma tuomet gyvenusiųjų su tarpukariu jau nebeturėjo jokių ryšių“, p. 39) autorius eliminuoja kultūrinės atminties (kad ir kokia blėstanti, represuota ji būtų) fenomeną, neįaučia nacionalinės kultūros (net ir sovietinamos) savitumo. Patikimesnė atrodo cituojama Zenono Norkaus mintis apie Sąjūdžio laiką: „Lietuvos (kaip ir kitų Baltijos šalių) visuomenė tuomet dar buvo išsaugojusi pakankamai ryšių su tarpukario valstybingumu“

(p. 39), tad – ir su kultūros atmintimi, kuri sovietmečiu ir formavo Ezopo kalbą. Skaitymą trikdė perteklinės diskusijos su sociologais, o ekskursai į rusų kultūrą veikia kaip „centro“ ir „periferijos“ schema arba – dar blogiau – kaip mastelis („angažuotųjų“ kartą tyrėjas sieja su Rusijos „šestidesiatnikais“, p. 70; „atotrūkio“ kartą – su „vosmidesiatnikais“, p. 81), nors šios sąvokos mūsų kultūroje neturi turinio. Ezopo kalbą „pakeleivių“ kartos kūryboje kildina tik iš rusų literatūros tradicijos (p. 58) ir, taip žvelgdamas, nubraukia ilgaamžę poetikos istoriją, – užuominų menas tikrai nėra vien „paradoksaliai skambanti stalininė ezopiškumo mokykla“ (p. 63). Susidaro įspūdis, kad autorius kartais bando įtaigauti, kartais – nutylėti svarbius dalykus, pvz., kai aiškina Vinco Mykolaičio-Putino eilėraščio situaciją:

Kita vertus, egzistencinės temos ir problemos ir be autoriaus siekių galėjo susilaukti ezopinių perskaitymų. Taip Putino „Vivos plango, mortuos voco“ dalies skaitytojų matytas kaip stalininės santvarkos demaskavimas, nors pasisakymo atvirumas neleisdžia kalbėti apie sąmoningai vartotą ezopinę kalbą (p. 58).

Poetas eilėraščių rašė ne sovietmečiu, o nacmečio pabaigoje 1943–1944 m., sau įprasta poetika (nebūtinai Ezopo kalbos principu), baimindamasis atslenkančios antrosios rusų okupacijos; eilėraščio tema – ne tyrėjo aptakiai pavadintos „egzistencinės temos ir problemos“, o konkrečios istorinės situacijos išgyvenimas. Pokariu eilėraščių platinusieji buvo nubausti KGB struktūrų, būtent jos (o ne „dalis skaitytojų“, kaip ezopiškai formuluoja autorius) įtarė tekstą esant santvarkos demaskavimu. Klaidina istoriko minties viražas ir apie Antano Vienuolio kalbą, pasakytą 1957 m. Aukščiausioje Taryboje. Šį faktą istorikas pristato taip: esą pokariu buvo atvejų, kai „gilus susirūpinimas tautos likimu galėjo būti išreiškiamas visiškai atvirai“ (p. 58), ir įtaigauja mintį, tarsi tie metai buvo ir laisvo žodžio laikas. Apie faktus, kad Vienuolis nusilenkė okupacinei valdžiai ir pagal reikalavimus parašė romaną *Puodžiūnkiemis*, tikėdamasis, kad sūnus bus paleistas iš Sibiro, istorikas neužsimena. Panašiai manipuliatyviai dėliojami „arba – arba“ teiginiai apie represijas patyrusius „statytojų“ kartos rašytojus:

Pastarieji arba nutildyti, arba rašė taip, kaip iš jų reikalauta (čia ryškiausias Miškinio pavyzdys), atidžiai prižiūrimi valstybės. Todėl Lietuvoje Stalino laikų kūriniuose ezopinės kalbos pavyzdžių nelabai randama, kitaip nei to meto Rusijoje (p. 64).

Koks tikslas lyginti su Rusija ir kokia išvada iš to lyginimo galėtų kilti? Be to, istorikas nepatikslina, kad visų pirma ne represuotieji ėmė rašyti taip, kaip reikalaujama, o oficioziniai autoriai: Antanas Venclova, Teofilis Tilvytis ir kt.; Stalino laikais Antanas Miškinis nerašė taip, kaip iš jo reikalauta, nes tuo metu išstremtas į Sibirą kūrė „Psalmes“, o grįžęs ir patyręs spaudimą, prirašė du rinkinius „programinių“ eilėraščių. Istorikas iš esmės įdomią kartų kaitos schemą užpildo be reikiamos atidos, be niuanso ir taip iškreipia kartos „pasirinkimų“ vaizdą.

Kalbėdamas apie „buržuazinės praeities“ (vargstančių piemenėlių, tarpukario valdininkų) vaizdus literatūroje kaip apie tikrovės atspindžius, nepastebi realistinės prozos tradicijos. Keistai nuskamba pretenzija Antano Smetonos Lietuvai, esą, ji neatitiko idealo (o kuri valstybė atitiko? – *RT*) ir būtent dėl to formavosi būsimoji sovietinės Lietuvos „statytojų“ karta. Tai akivaizdus sovietinis naratyvas. Autorius vienpusiškai mato šios kartos „socializaciją“; nors, kaip žinome, savo tėvynę ir kritikuoja, ir myli visos kartos. Ir dar: kažkodėl šios kartos branduoliui istorikas priskiria Henriką Zimaną, kuris nebuvo literatūros lauko narys, nebent ideologinis represuotojas. Gana tendencingai taikomos išlygos: vienai kartai – taip, kitai – ne; pvz., autorius teigia: „Pakeleivių kartai santvarka (sovietinė – *RT*) liko svetima, net jei jie ir nuoširdžiai stengėsi prie jos pritapti“ (p. 57); tokius mato Vienuolį, Ievą Simonaitytę, bet argumentų, įrodančių tą „svetimumą“, nepateikia. Ir atvirkščiai, kai aptaria „statytojų“ kartą, tai nebesvarbus tampa jų noras – nenoras pritapti prie santvarkos, – o pritapimu laikoma vien tai, kad jie apskritai rašo: „Šiuo atveju nesvarbu (kodėl nesvarbu? – *RT*), ar jie tikėjo tuo, ką rašė, ar buvo priversti atiduoti duoklę – savo tekstais ar kitokia kūryba jie prisidėjo prie sovietinės Lietuvos pagrindų statybos kultūros srityje“ (p. 61). Sukuriamas įspūdis, kad Vienuolis ir Simonaitytė beveik neprisidėjo, o Miškinis, Kazys Boruta prisidėjo prie sovietinės Lietuvos „statybos“. Niuanso kartų viduje nematoma (sakoma „jie“, „jie visi“).

Netiksliai apibūdinama tarpukario Lietuvos valstybės tautiškumo paradigma (p. 66). Tyrėjo nuomone, tautiškumas Nepriklausomoje Lietuvoje sietas tik su kalba ir kaimo kultūra; manyčiau, toks matymas akivaizdžiai per siauras, – to laiko tautiškumas šaknimis siekė XIX a., bet buvo veržlus, prisodrintas modernios politinės ir filosofinės minties, modernaus meno ir modernaus žmogaus sampratų, Europos kultūros horizontų. Keistai skamba mintis, kad tiktai „tarpinei katastrofų“ kartai būdingi priverstiniai pasirinkimai, atiduotos didžiulės duoklės ir aukos. Manychiau, kad „tarpinė katastrofų“ karta nevartojo Ezopo

kalbos ne tiek iš baimės, kaip teigia istorikas, – greičiau tie, kurie nežuvo ir nepasitraukė į emigraciją (ar nebuvo nutildyti), o liko sovietizuojamoje Lietuvoje, būdami vidutinio talento, bet aktyvūs (jei generalizuotume visą kartą istoriko pavyzdžiu), mintis formulavo tiesmukai ir deklaratyviai. Kuo jaunesnę kartą istorikas pristato, tuo tikslesnės formuluotės (gal tik Tomo Venclovos „vakarietišumą“ galima papildyti Osipo Mandelštamo, Josifo Brodskio poezijos įtakomis). Pabyra nors ir taiklių, bet atskirai pateiktų vienas kitam prieštaraujančių teiginių: „[...] jų ezopinė kalba tampa vis rafinuotesnė, sunkiau suprantama eiliniam skaitytojui (kaip ir cenzoriui), bet dėl to ir mažiau pavojinga santvarkai“ (p. 77); „[...] į šį naująjį tautiškumą įtraukiamos naujos reikšmės ir prasmės, kurios valdantiesiems yra tiesiog nesuprantamos ir vien todėl atrodo pavojingos“ (p. 78); jie lieka neapmąstyti. Klumbio studija galėjo būti glaustesnė, skaidresnių formulavimų. Pateiktoji kartų schema informatyvi, sukuria panoraminį vaizdą, bet gelmės ji neturi. Matyt, schemą privalu komentuoti ne kaip nejudrią matricą, o atidžiai išstudijavus rašytojų pilietinio ar kūrybinio gyvenimo faktus, įvairiais niuansais „minkštinti“ kietas jos formas. Literatūrologų straipsniuose minėta kartų kaita yra tik vienas iš proceso apmąstymo sandų, greta jo gal net stipriau veikia tai, kas pasakoma knygos skyrių pavadinimais: tendencijos, alternatyvos, lūžis. Kita vertus, visos žvilgsnio kryptys (istoriko ir literatūrologų) viena kitai neprieštarauja, – gal net atvirkščiai, išplečia regėjimo lauką, įvairiai susipina.

I skyrius telkia tuos literatūrologų straipsnius, kuriuose apžvelgiama aptariamam laikotarpiu ryškėjanti, kelis autorius vienijanti idėja. Įdomu patirti, kad aptariamoms būtent tos tendencijos, kurios rodo lietuvių literatūros autentikos siekį. Šis skyrius itin raiškūs tyrėjo asmenybės dalyvavimu, santykiu su aprašomais objektais. Aušros Jurgutienės tekstas – iš dviejų skirtingų dalių. Pirmojoje kalbama apie platesnius nei vėlyvasis sovietmetis horizontus; vertybiškai griežtai ir skaidriai aptariamai komparatyvistikos srityje nuveikti literatūrologų darbai. Itin kietą pirmosios dalies akademizmą atsveria antrosios dalies jautrus ir asmenišką žvilgsnis, emocingi pasažai, pataikantys į aprašomų asmenybių darbų centrą, išlukštenantys jų esmę ir vertę. Loreta Mačianskaitė tiriamam reiškiniui atskleisti subtiliai ir gyvai taiko teorinį pagrindą. Mykolaičio-Putino, Justino Marcinkevičiaus poemas ji perskaito istoriniu, antropologiniu, sociologiniu, visuomenės raidos požiūriu; įtraukia vaizduojamojo meno artefaktus. Nauju perskaitymu, smagia emocija straipsnis yra originalus ir įsimintinas. Jūratės Sprindytės

straipsnyje (panašiai kaip ir Mačianskaitės) ryškinamas niuansas būtent tų dalykų, kurių Klumbys nefiksavo, – turiningos tautiškuo refleksijs. Abi autorės tautiškuo parodo gyvuojantį vėlyvojo sovietmečio lietuvių literatūroje ne kaip kažkokį „nepakankamą“, nejudrų savimonės sandą, o atvirkščiai – kaip gyvą, skaudžiai daugiabriaunį. Sprindytės aptariamai dalykai skamba įtaigiai, jautriai. Taiklios pasisakymų, replikų citatos išplečia skaitančiojo kultūrinės regos lauką, gilina savipratą, pasitikėjimą. Šie ir II skyriaus Gintarės Bernotienės straipsnis savitai diskutuoja su Klumbio negatyvia mintimi apie tautiškuo – rodo gyvastingas ir raiškias jo formas (mitinė, archajinė sąmonė, gamtos gaivalo pajauta, tautos kultūros, kalbos, istorinės savimonės apraiškos). Būtent literatūrologų straipsniai atveria gyvastinguosius tautiškuo turinius, svarbius analizuojamam laikotarpiui. Straipsnių rinkinio disonansas šio požiūriu juntamas gana stipriai; kita vertus, jį galima priimti kaip knygai gyvastį teikiančią vidinę įtampą, pozicijų dialogą.

Skyriuje „Alternatyvos“ pristatomi tie vėlyvojo sovietmečio rašytojai, kurie dėl vienu ar kitu priežasčių atsidūrė nuošalėje. Šio skyriaus autoriai atidžiai žvelgia į konkretaus kūrėjo asmenybę, laikysenas, likimą. Donata Mitaitė aptaria poeto Albino Bernoto kūryboje vyraujančius kaimo vaizdus, poezijos savitumą, todėl pradžioje sunku sučiuopti poeto alternatyvumą, bet antroji straipsnio pusė viską suveržia ir paaiškina, išsklaido ilgai tvyrojusius rašytojo kūrybos receptijos ūkus. Bernotienės straipsnis apie komplikotą poeto ir dailininko Leonardo Gutausko santykį su literatūros lauku įdomus giliu įsižiūrėjimu, atvirumu faktams. Apmąstyta daug archyvinės medžiagos, jautriai apžvelgti literatūrinio lauko niuansai; daug vietos skirta kūrinių analizei. Epizodai apie bendraminčių pasižvilgčiojimus vieniems į kitų kūrybą, naujos poetinės kalbos ir naujų temų radimąsi (nuo gamtos gaivalo – link istorijos) rodo tos kartos asmenybių įvairiopą bendrystę – ir vienišumą savų ieškojimų keliuose. Elenos Baliutytės straipsnis apie Antano Kalanavičiaus kūrybą ir likimą – lakoniškas. Autorė formuluoja subtiliai, tiksliai ir elegantiškai, netgi palikdama tam tikrą estetinį įspūdį kuriančius „tarpus“; pastebi tuos kultūros judesius, kurie tarsi nematomi, bet vis dėlto svarbūs (tolydinio kultūros laisvėjimo apgaulingas vaizdas). Šio skyriaus tyrėjai ryškina ne tik konkrečias alternatyvas, bet nurodo ir bendresnes tendencijas – nuolatinį KGB spaudimą, dviprasmiškas situacijas, kūrybinius nuostolius ir kūrybines pergales. „Alternatyvieji“ tampa reprezentatyvūs skirtingais profiliais: atstumti, įgąsdinti, nepritapę, kitokie.

Trečiame skyriuje tyrėjai aptaria lūžio artėjimą, pasiūlo netikėtas projekcijas ar žvalgytinas teritorijas. Aušra Martišiūtė-Linartienė aptaria sovietinės dramaturgijos raidą, vidinės cenzūros pavidalus. Ryškina svarbią kultūrinės minties cirkuliacijos liniją – parodo, kaip 9-o dešimtmečio dramose veikia sociologo Vytauto Kavolio darbuose aprašytos istorinės asmenybės (istorikas Simonas Daukantas ir vyskupas Motiejus Valančius), įsitvirtinusios ir tautos sąmonėje, ir istorikų darbuose; kaip jos tampa Justino Marcinkevičiaus bei Kazio Sajos dramų herojais ir kiek į jas dramų autoriai sudeda kontroversijų. Niuansas kontroversijų vertinime būtų pravertęs (po teiginio, kad Valančiaus gyvenimo istoriją Saja išsprendžia prisitaikančio žmogaus naudai, sakoma už kūrinio nušokanti mintis: „Nepriklausomybės atgavimas – rezultatas, kuris pateisina Valančiaus strategiją ir anuomet, ir sovietmečiu“ (p. 298). Akvilės Rėklaitytės straipsnis reprezentuoja jaunosios kartos žvilgsnį. Tomo Arūno Rudoko kūrybos pradžios pristatymas atveria mažai žinomą „maištininkų-autsaiderių“ teritoriją, literatūros lauko paribius. Tyrėjos pamatytas galbūt toliausias spektro spindulys knygoje aptariamo reiškinių visumai labai reikalingas, netikėtas ir raiškus. Solveiga Daugirdaitė gerai prozai būdingais potėpiais pristato Jurgos Ivanauskaitės veikimą kultūros lauke (pvz., gerą atrodymą nuotraukose). Atidžiai aptaria artimos aplinkos ir kūrybiškojo sociumo kontekstus, literatūrinio gyvenimo virsmus (fasadinio fono skeldėjimas, ribų plėtra), reakcijų į Ivanauskaitės kūrybą įvairovę ir kaitą (rašančiųjų ir skaitančiųjų „sandoros“ tektoniniai lūžiai). Dalia Satkauskytė tiria, kaip „siekiu atsinaujinti ir inercijos įtampa reikėsi literatūros kritikoje“ (p. 362). *Pergalės* žurnalo vienerių metų publikacijų virtuoziška analize tyrėja naikina regimybę, kad procesas vyko greitai ir drąsiai, tad atlieka „numitinimo“ funkciją. Straipsnis faktografiškai tiksliai ir įspūdingai atkuria slogią to laiko baimių atmosferą, pirmuosius drąsesnės minties judesius, lėtą tekstų retorikos kaitą. Straipsnio pradžioje vartojamų sąvokų pateikimo tvarka – glasnost’ (viešumas), perestroika (pertvarka) – rodo autorės apsisprendimą vartoti rusiškąjį kaip pirmenybinį, bet trūksta argumento, o ir vartojama per gausiai. Rimanto Kmitos dėmesio lauke – ilgus metus cenzūros griežtai prižiūrėti karo ir armijos patirčių tekstai. Į juose atsiveriančias traumuojančias patirtis tyrėjas žvelgia sociologiniu ir psichologiniu aspektu, o į Sigitą Parulskio romaną *Trys sekundės dangaus* – potrauminio streso požiūriu. Išskiria du aspektus: košmaro patirtį ir pasakojimo poetiškumą, ir, kas svarbiausia, įveda „subjaurotos tapatybės“ dimensiją, kuri atveria ne tik asmens patirties žaizdas, bet, jei šia paradigma mąstysime, ir visuomenės.

Kmita formuluoja svarbią užduotį ateities tyrimams: „Žvelgiant plačiau, kalbėdami apie lietuvių kultūrą, vis dar per mažai kalbame apie jos sovietišumą akcentuodami ir grynindami nacionalinius naratyvus ir pamiršdami to meto kultūros hibridiškumą“ (p. 397). Tai dialogas su I skyriaus autorių tyrimų projekcijomis, balanso tarp pozicijų ieškojimas. Jei turėsime galvoje monografijos visumą, tai ji tuo ir įdomi, turininga, kad girdime įvairius balsus ir argumentus, pasižvalgome po nežvalgytas literatūrinio lauko „vietoves“. Knygos daugiabalsiškumas ir balsų diskusyvumas yra jos vertė ir stiprybė. Visi minėti straipsnių rinkinio sandaros įdomumai, tyrimo strategijos (aptartos ir nutylėtos) veikia gerai, sukuria antrinį siužetą. Be kitų gerų dalykų (konstruktyvios sandaros, įvairiųjų projekcijų, puikių išvalgų, gilių ir niუსnuotų analizų), tai yra konceptualus ir pagaulusis knygos profilis.